

LEKER OG LØSGJENGERI

Om produksjonen av leker ved Opstad arbeidshus

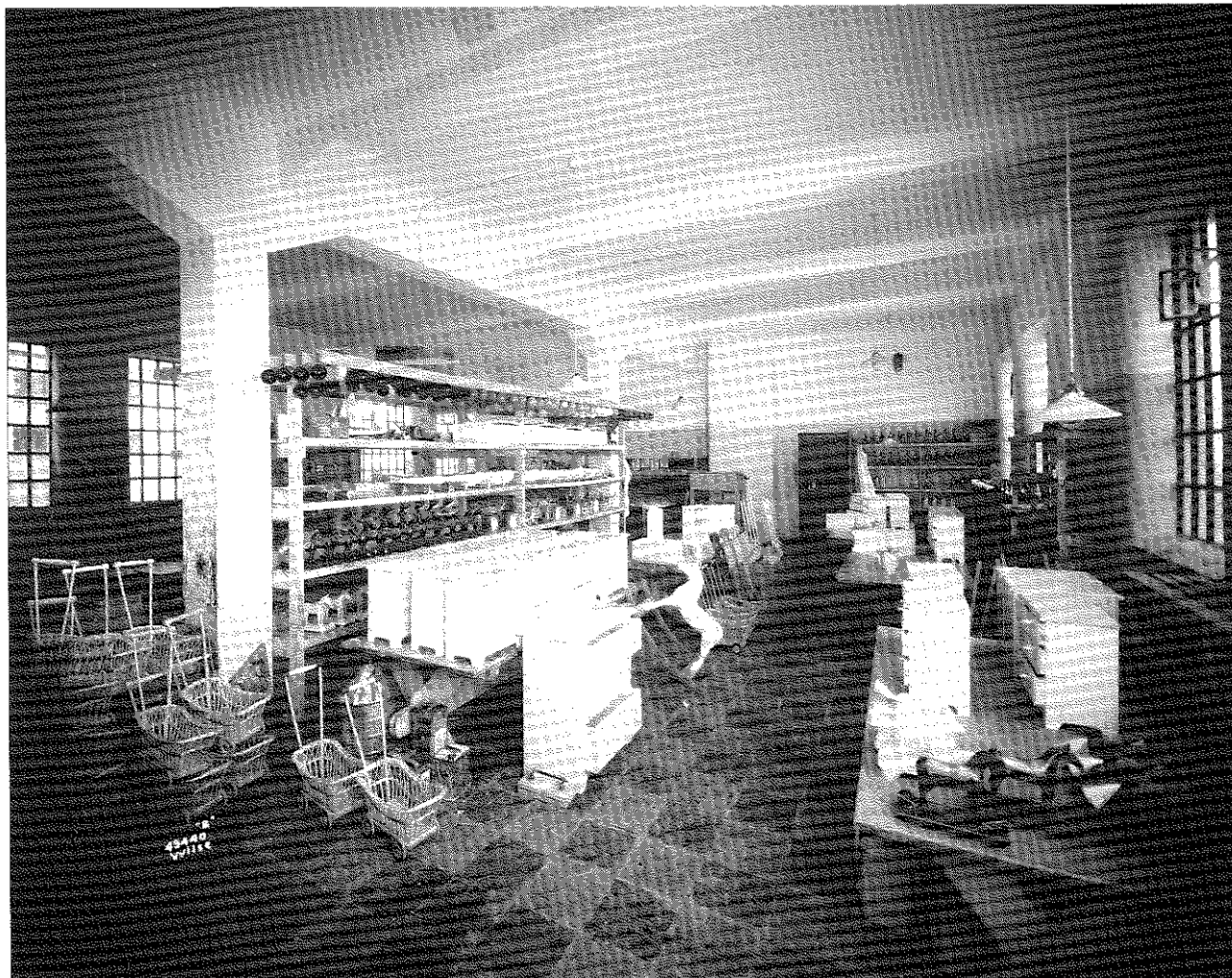
STÅLE OLSEN

I

Hans Kristian Pedersen dunket seg sjøl i hodet med knytteneven. Det var tid for å stå opp. De tre andre romkameratene hans var allerede oppe og hadde skjenket kaffi. Klokka var kvart på sju. Hans Kristian hadde fått igjen sitt gamle fange-nummer: 103 Pedersen. Det var vel ni måneder siden han ble løslatt på prøve etter første gangs innsetting i Opstad tvangsarbeidshus. Den første tida etter at han ble løslatt hadde det gått bedre enn forventet. Men så kom han sammen med den gamle gjengen igjen. Dermed gikk det som det pleide i sommervarmen: Han havnet på fylla. Frammøte på arbeid ble sjeldnere og sjeldnere. Til slutt fikk han sparken. Kort etter ble han sagt opp

av vertinna fra det vesle rommet han leigde. Så ble det å ty til tilfeldige overnattingssteder her og der. Hans Kristian kjente reglene: Ble han tatt for offentlig fyll tre ganger uten fast bopel, ble han satt inn igjen. Hadde det ikke vært for den snørrhovne politifullmektigen som hadde vært vakthavende den siste gangen han ble brakt inn på Grønland politistasjon, var han sikker på at han hadde klart å skjære klar denne gangen.

Nå visste han ikke lenger hva som var verst: Våkne opp ved et brukar langs Akerselva en kald høstdag eller på et firemannsrom på Opstad. Den viktigste forskjellen var vel at vinteren i Kristiania var kortere enn de tre åra han hadde i utsikt her på Opstad.

*Fra leketøyverkstedet i 1937. Foto: A.B. Wilse * Norsk Folkemuseum, Billedsamlingen.*

Før han kom hit første gangen for snart to år siden hadde han opplevd Opstad som den store skrekken. Det var alltid det politikonstablene had-

de som ris bak speilet når de jaget han bort fra gatene i byen. «Pell deg vekk ellers sender jeg deg til Opstad, din fant», ropte de etter han. Bare

navnet på stedet hørtes ut som et helvete på jord. Det lå avveies til på ei flat forblåst landtunge som de mer erfarne gutta kalte «Jedder'n». De fortalte at stedet lå milevis fra nærmeste bebodde gård. Dette gjorde det umulig å rømme fra stedet. Til alt overmål var det så mildt om vinteren at en kunne drive nydyrking hele året. Jordbruksarbeid var det verste Hans Kristian visste. Det minnet ham for mye om oppveksten i den lille bygda i Østfold der han og broren var utplassert av vergerådet som billig arbeidskraft for en småbruker. «Slave-driver'n» pleidde broren å kalle bonden. Derfor gjaldt det om å unngå konstablene når de kom patruljerende. Stikke seg bort i et portrom, ei kjellertrapp eller en bakgang.

«En vender seg til det meste,» tenkte Hans Kristian da han satt på toget på veg til Opstad den første gangen. Han hadde bare ett ønske da han kom dit. Det var at han slapp å arbeide i gårdsbruket. Han sa like ut at han kom til å «stikke» om de plasserte han på nydyrkingsarbeid. «Vel,» sa inspektøren «da blir det innarbeid på verkstedene for deg, Pedersen.» Hans Kristian syntes det hørtes greit ut. Noen av de kjæreste minnene han hadde fra oppveksten var de korte stundene han hadde stjålet seg til å spikke en trefigur i snekkerbua til bonden på Persbråten. På Opstad ble han plassert på leketøyverkstedet. Oppsynsbetjenten som stod for drifta av verkstedet var en trivelig kar fra samme byen i Østfold der søstera til Hans Kristian var gift. Han kjente godt familien til Hans Kristians svoger. Betjenten het Karl Særud. En av de første dagene Hans Kristian var på arbeid i verkstedet kom Særud til å si noe merkelig til han. «Du veit, Pedersen – det er bare tilfeldigheter som skiller meg fra deg. Viss det ikke var for at jeg

hadde fått arbeid på Kristiania tvangsarbeidshus i 1913 og flytta med til Opstad to år etter, ja da tror jeg det hadde gått rett utfor bakke med meg og. Og så fant jeg å Kristine da, veit du.»

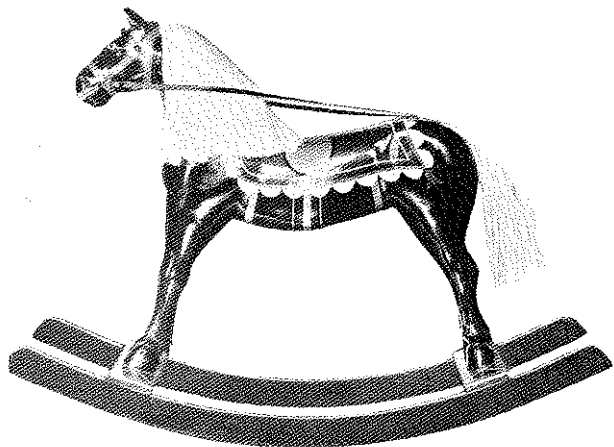
På verkstedet produserte de leker i serier. Det triveligste Hans Kristian gjorde var å legge siste hand på gyngestene. De store hestene ble limt sammen av seks deler. Deretter skulle meiene settes på og hestene høvles, files og pusses før de var klar for neste etappe: malerverkstedet. Her fikk de gjeve farger. Siden fikk de faks, man og hale.

Mange av de forarbeidde stykkene til hestene var noen uformelige monster av noen hoggestaber. De var spikket av utearbeiderne når været var for dårlig til at de kunne arbeide ute. Det skjedde og noen timer om dagen i den mørke årstida at utekara ble satt til dette arbeidet. Når disse hestene ble satt sammen minnet de mer om flodhester, syntes Hans Kristian.

Oppsynsbejnten var enig med han, men fikk ikke gjennomslag hos ledelsen for at utearbeiderne kunne settes til annet forefallende arbeid.

De tre medinnsatte Hans Kristian delte rom med, hadde alle sine faste arbeidsplasser. En arbeidet i vaskeriet, en var «ganggutt» og den tredje arbeidet i malerverkstedet.

Hans Kristian hadde ett ønske framfor noen da han kom til Opstad for annen gang. Det var å få arbeide i leketøyverkstedet. Han var spent på om Særud fortsatt var å finne på verkstedet. Inspektøren hadde lovet han at han skulle få tilbake den gamle arbeidsplassen. Oppsynsbetjent Særud flirte lurt mot han da han kom på arbeid første dagen. «Ja, ja Pedersen – der har vi deg igjen. Det passer bra. Jeg har 190 emner til gyngestene stående klar. De venter bare på rette mannen.»

Gyngehest.
Foto: Opstad tvangsarbeidshus.

På verkstedet var det lunt og lyst. Den gode lukta av bearbeidet tre slo i mot Hans Kristian da han entret verkstedet. Han traff og gamle kjente. «Kjakan» fra Skien var spesialist på båndsaga. «Lerka» fra Bergen dro han og kjensel på. Det var han som ikke kunne fordra å bore hull i hesterumpene for isetting av hale.

Snart var alle oppslukt av arbeidet. Det hersket alltid en stram arbeidsdisiplin. Hver time ble det gitt fem minutters pause i arbeidet. Det var ikke alltid Hans Kristian brydde seg om å ta de tilmålt minuttene. Han visste at når klokka var 1200 fikk han en to timers middagspause. Så var det på arbeid igjen fra kl 1400 til kl 1800. Om lørdagene sluttet de arbeidet kl 1200. Hans Kristian syntes formiddagen var den beste arbeidsøkta. Da fikk han tid til å roe seg ned og tenke. Han prøvde bevisst ikke å legge for mye av de personlige problemene sine på seg. Det han funderte mest på var

hva det var som gjorde gyngehestene og de andre lekene fra Opstad så etterspurte.

Rett nok var det meste de laget nokså grovt husflidarbeid. Men slik måtte det være. Det dreide seg jo om nokså vekslende og ofte ufaglært arbeidskraft. Men ingen kunne komme og si at varene ikke holdt mål kvalitetsmessig. De var alle laget i massivt tre. Det gjorde det mulig for en nevenyttig far eller onkel å reparere det som gikk i stykker. Ofte fikk de også inn ødelagte leker til reparasjon. Disse lekene var merket av intens bruk. Ivrig barnehender hadde slitt av to lag maling, revet av manen på hestene og ikke sjelden var hestens hals brukket.

Særud kunne fortelle at arbeidshuset hadde deltatt på et husflidsjå i Haugesund det året og oppnådd gullmedalje for lekene sine. Rogaland landbruksselskap hadde også tildelt anstalten ærespremie for husindustriproduktene på en annen utstilling.

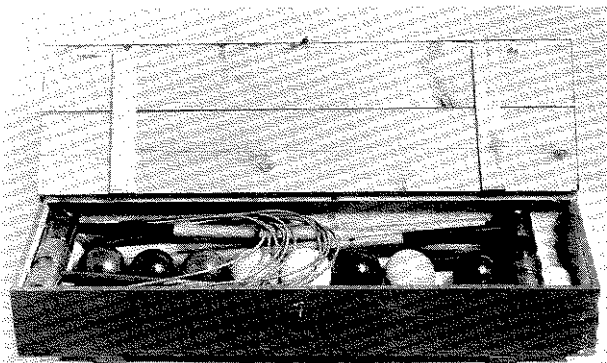
Lekene fra Opstad var billige. De kunne ta opp konkurransen fra en hvilken som helst annen leke, enten den var produsert utenlands eller var av norsk fabrikat. Billig måtte jo lekene bli når Hans Kristian tenkte på «lønna» han mottok. Han lurte på om ikke hele arbeidshuset måtte gå med overskudd når en tenkte på at det var over 200 tvangsarbeidere som arbeidet nesten gratis. Men Særud hadde studert dette i noen papirer, sa han. Der framgikk det at hver tvangsarbeider kostet kr 9,03 pr dag. Av dette dekket inntektene fra verksdrifta kr 3,09 pr. dag, mens gårdsbruket stod for kr. 0,67 pr. dag i inntekter pr. innsatt. «Så dette her er nok ingen overskuddsbedrift, nei,» sa Særud. Oppsynsbetjenten var ikke sikker på hvor stor del av inntektene av verksdrifta som kom

fra lekeproduksjonen, men han ville anslå det til noe slikt som vel 30 %.

Hans Kristian undret seg over hvor det ble av alle lekene de produserte på Opstad. Han så jo at enkelte av de ansatte kjøpte leker til sine familier. Men av og til så han store lass med leker bli stuet inn i lastebiler. Disse fikk han høre dro til leketøyhandlere i distriktet. Noen ble og sendt så langt som til Kristiania og Bergen. Der fantes noe en kalte Fengslenes utsalg. Hans Kristian hadde lagt merke til en slik forretning i Storgata i Kristiania. Aldri hadde han tenkt på at den hesten han nå holdt på med å formgi kunne komme til å havne på et barnerom på Vålerenga eller Frogner til en pris av kr 18,50.

Hva mon tro en sjuåring tenkte når han fikk vite at hesten var laget av en fange i et tvangsarbeidshus i en annen del av landet? Kanskje ga det ungen en følelse av at hesten var noe spesielt, noe mer enn en vanlig gyngest. Faren kunne kanskje klappe ungen på hodet og si noen velvalgte ord om at det var bra at en kunne sette «slike mennesker» til noe fornuftig. Hans Kristian undret om han noen gang skulle komme til å gi et barn en slik leke. Han var 35 år. Skulle han få noen orden på livet måtte han snart se til å ta seg sammen.

Nei, det var best å komme bort fra denne tankerekka. Det gjorde han bare sørgmodig og fjern i blikket. Likevel var det mer forsonende og mykere å ha med treprodukter å gjøre inne i de lune verkstedene enn det harde slitet med jord og stein på nydyrkningsfeltet i all slags vær og vind. Variasjonsmuligheter var det og. Om han ønsket det kunne han be om å bli overflyttet til et annet verksted der de dreiv med andre ting. I et av verkstedene laget de mindre leker: hester med vogn,

*Opstadkrokket, et gammelt kvalitetsprodukt.
Foto: Opstad tvangsarbeidshus.*

lekebiler, dukkehus, dukkevogner, kjelker, barneskamler, jernbanetog... I det hele tatt var det en oppfinnsomhet i produktspekteret som imponerte førstegangsinnsatte og besøkende.

Og produktene blei stadig viderutviklet. Dette stod både tvangsarbeidere og ansatte for. En dag var det en innsatt som kom på en sterkere og mer rasjonell detalj i ei barnetrillebåre. Den neste dagen var det en betjent som la an siste årsmodells linjer i en lekebil. Alt utført i tre. Uten arbeidstegninger. De som arbeidet med lekene fikk etter kort tid formene i hendene og armene. Noen sa og at de hadde det i blodet.

Produktene markedsførte seg sjøl. Men det fantes et eget utpakkingsrom der grossister og andre oppkjøpere kunne se et utvalg av varene. Det var også utarbeidet trykte prislistor over lagerfabrikata av varene. I prislista for 1924 var det ikke mindre enn 60 ulike lekeartikler. I tillegg kom like mange produkter av andre vareslag som møbler, kjøkkenartikler, spill og kurver av pil og spon. Varene blei levert fraktfritt Sandnes og Egersund.

OPSTAD TVANGSARBEIDSHUS

Prisliste

over

lagerfabrikata

Gjeldende fra 1. oktober 1926

Gullmedalje ved Rogalands Landbrukselskaps landbruks- og husflidasjå i Haugesund 1924.

Takke diplom ved Rogalands Landbrukselskaps jubileumsjå i Stavanger 1926.

OPSTAD, 1926

Prisliste med hyggelige priser.

II

Lov om løsgjengeri, betleri og drukkenskap av 31. mai 1900 var den direkte foranledning til åpningen av Opstad tvangsarbeidshus den 17. april 1915.

I første omgang åpnet arbeidshuset dørene for 174 tvangsarbeidere. Siden vokste tallet til over 300 innsatte. Lovgiverne og justismyndighetene så ikke på anbringelse i tvangsarbeidshus som straff. Tvert i mot var det ansett som en hensiktsmessig og fornuftig måte å løse et sosialt problem på. At tvangsarbeiderne hadde problemer med å se skillet mellom sin egen situasjon og ordinære fangers, blir en annen sak.

LEKETØI

	Pr. stk.
1. Svanegyngve	kr. 11,00
2. Gyngehest	" 18,75
3. — mindre	" 12,50
4. Hest med kjerre	" 2,00
5. — mindre	" 1,00
6. Småhest på hjul, malte	" 1,10
7. — mindre	" 0,95
8. — uten hjul, umalte	" 0,95
9. — mindre	" 0,40
10. — minste	" 0,35
11. Seilskute stor	" 2,70
12. — mindre med ror	" 1,40
13. — uten ror	" 1,00
14. — liten	" 0,40
15. Barneridlebare	" 1,90
16. — mindre	" 1,50
17. Lekevoغن — 4 hjuls	" 1,20
18. Høvogn	" 0,90
19. Kurvdukkevoغن av pil	" 2,00
20. — mindre	" 1,70
21. Lastebil	" 2,30
22. — «Ford»	" 2,50
23. Personbil	" 3,45
24. Gris på hjul	" 0,70
25. Dummepletter	" 0,60
26. Vuggemann	" 0,65
27. Hestestall	" 1,95
28. Jernbanetog — 3 deler	" 4,65
29. Vindmølle	" 1,35
30. Rullemann	" 1,50
31. Bjørn	" 1,25
32. Tyrihans	" 1,50
33. — med bevegelig gås	" 1,50
34. Hane på hjul	" 1,30
35. And på hjul	" 1,10
36. Dukkevoغن	" 0,95
37. Tralleklovn	" 1,50
38. Julenisse	" 1,10
39. — mindre	" 0,90
40. Dukkekommode 40 × 40 × 42 cm.	kr. 7,00
41. — rosemalt	" 8,00
42. — 32 × 31 × 18 cm.	" 5,50
43. — rosemalt	" 6,25
44. — 12 × 12 × 7 rosemalt.	" 1,30
45. Dukkehus, 4 værelser, beveg, tak	" 12,80
46. Dukkemøbler — 4 deler	" 2,80
47. Barnesykkel av tre	" 8,50
48. Smeder på hjul	" 2,30

49. Sykkelnisse	" 1,45
50. Gaselise	" 2,00
51. Ku	" 1,15
52. Servant	" 4,50
53. Gyngestol	" 9,75
54. Grevlinghund	" 0,95
55. Butikk	" 4,10
56. Mann med gris	" 2,05
57. Gjetergutt	" 2,05
58. Vedskjærer	" 1,95
59. Vedhugger	" 1,95

Kjølspil 4,26

KROKKETSPILL og KJELKER

Krokketspill i malte kasser og med smidde bøiler	
— 8 manns	kr. 13,25
— 6 —	" 10,75
— 4 —	" 8,25
Krokketkuler, umalte	" 0,60
— malte	" 0,75
Krokketkøller	" 1,00
Kjelder 90 cm. lang	
— 80 —	"
— 70 —	"
— 60 —	"

Leveres fraktfritt.

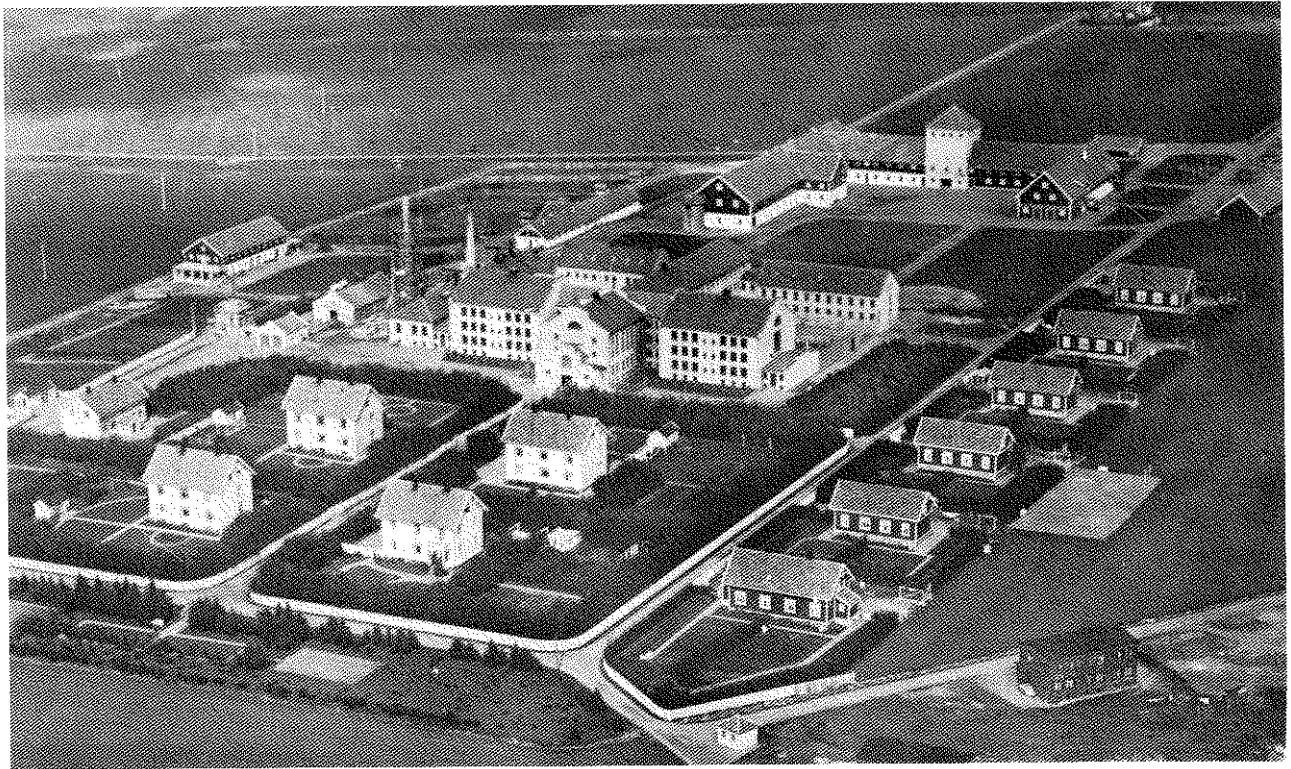
MØBLER

Havebenk, hvitaker	kr. 14,00
Havestol, —	" 11,00
Havebord —	" 8,00
Havebenk —	" 15,90
Barneseng, malt	" 12,00 <i>se</i>
Barneskommode, hvitl. med blå strp.	" 15,25
Skammel	" 1,25
Sybord, mahogni	" 48,00
Rekebord av ek, sort og brunbeiset med oksydert, hånd-	
— hamret kob. plate	" 38,00
— mindre	" 24,00
Barnemøbler: sofabenk	" 9,50
— bord	" 5,90
— stol	" 4,75

Fraktfritt Sandnes eller Egersund.

Vi kan bare ha vage forestillinger om den undring og mystikk som i byggeperioden har omgitt dette fremmede bygningselementet i utmarka til Opstadgarden. Ikke bare det at det brøt med alle tilvante forestillinger om størrelse. Men det skulle også befolkes med en heller uvanlig kategori mennesker: løsgjengere og forkomne utelligere var ikke daglig kost i de arbeidsomme jærbygdene. I tillegg kom en stor koloni tilflytta tjenestemenn med en kultur som og stod i sterk kontrast til det omliggende jordbruksområdet.

Det lå temmelig enkle – men etter den tid moderne – tanker til grunn for opprettelsen av Opstad

*Anstalten i fugleperspektiv 1937. Foto: Norsk Luftfoto A/S. * Åna Kretsfengsel.*

tvangsarbeidshus. En antok at det maksimale en tvangsarbeider kunne drive det til var å stå i enkelt jordbruksarbeid med nydyrking, steinrydding o.l. Det var alminnelig antatt at hardt utarbeid med regelmessig døgnrytme og sunn kost ville bringe klientellet inn på andre livsbaner.

I tillegg satset en på et bredt spekter av verksteder. Det var et krav at verkstedene skulle utstyres med tidsmessige maskiner. Dette satte anstalten i stand til å levere hel- og halvfabrikata til andre

industribedrifter. Blant annet leverte Opstad tvangsarbeidshus deler til en lokal produsent av steinbukker.

Inn i dette relativt harde produktspekteret plasserte en så en mykdel: leketøyproduksjonen. Hvorfor? En åpenbar grunn var nok at så lenge det er barn til, vil det alltid være et marked. En annen mulig grunn var kanskje at andre fengselsinstitusjoner i inn- og utland gjorde det samme. Endelig kommer at det ikke var nødvendig med noen lang

opplæring. Dette understrekes av at det ikke er funnet noen mal eller modell for de ulike lekene. De enkelte lekene er laget etter «hukommelsen» med arbeidslederen, medinnsatte og tidligere eksemplarer av samme leke som rettesnor.

Innholdet og omfanget av fengselsproduksjon generelt er heller dårlig kartlagt. Tilsynslatende har det foregått en historisk bevegelse bort fra arbeid for arbeidets skyld. Arbeid skulle etter denne modellen være straff. Det klassiske eksemplet her er tredemølla slik den er kjent fra engelske straffeinstitusjoner i forrige århundre.

Bevegelsen har gått i retning av arbeid som læring. Den innsatte og samfunnet skulle ha nytte av arbeidet både i soningstida og etterpå.

Kort uttrykt kan en si at utviklingen har gått fra en mekanisk til en pedagogisk modell. Det er ingen tilfeldighet at denne bevegelsen hang sammen med behandlingstankegangen: fengsling og tvangsarbeid skulle være mer enn oppbevaring. Tida skal brukes til noe nyttig. Hva er da mer passende enn at de innsatte settes til «samfunnsnyttig» arbeid? Et viktig punkt her er at arbeidet blir synliggjort. En flom av leketøy som spres utover det ganske land passer godt inn i dette mønsteret.

For lokalmiljøet rundt Opstad innebar nok også

leketøyproduksjonen en viktig identitetsskapende faktor. Det var lokalmiljøets bindeledd inn til den lukka og fremmede verden som fangesamfunnet representerte. Lekene var det synlige beviset for at fangene gjorde noe «nyttig».

På mange måter var Opstad tvangsarbeidshus et sjølforsynt øysamfunn. Inn i dette samfunnet gikk det nyansatte tvangsarbeidere, enkelte råvarer og lønns- og driftsmidler fra det offentlige. «Inntjeningsvevnen» var de første 40–50 år av institusjonens historie omkring 50% av totalkostnadene.

Ut av øysamfunnet gikk det en strøm av prøveløslatte, leker og andre produkter fra arbeidsdrifta. Det mest synlige og målbare var uten tvil de løslatte tvangsarbeiderne i bygatene og lekene i de mange barnerom.

Registreringsarbeid som er gjort i våre dager viser at mange av disse lekene har overlevd både produsentene og institusjonen Opstad tvangsarbeidshus. Etter at plastråstoffene overtok for treet har kanskje lekene blitt mer strømlinjeforma og fargerike – i tillegg til at de er blitt billigere. Men de billige, masseproduserte og strømlinjeforma lekene er offer for forbrukersamfunnets forgjengelighet – sjelden verdt å ta vare på som de hederskronte Opstadlekene.

Ståle Olsen

Lektor og undervisningsleiar, Vestre fengselsdistrikt.
Adresse: Åna kretsfengsel, 4352 Åna.